

# FRANKFURTSKA ŠKOLA I KRITIČKA TEORIJA DRUŠTVA

## 1. Uvod: zašto Frankfurtska škola?

Frankfurtska škola pripada najutjecajnijim pravcima društvene teorije 20. stoljeća. Njezini su autori pokušali razumjeti jedno od središnjih proturječja modernoga društva: kako je moguće da razvoj znanosti, tehnologije, industrijske proizvodnje, obrazovanja i političkih prava nije doveo samo do širenja slobode, nego i do novih oblika dominacije, masovnog prilagođavanja, političke represije i organiziranog barbarstva?

Modernost je bila povezana s obećanjem da će uporaba razuma potisnuti praznovjerje, samovolju i neznanje. Znanost je trebala omogućiti sigurniji i kvalitetniji život, politička modernizacija proširiti građanska prava, a gospodarski razvoj osloboditi ljude oskudice. Međutim, povijest prve polovice 20. stoljeća pokazala je da znanstveni i tehnološki napredak sam po sebi ne jamči napredak slobode i čovječnosti.

Prvi svjetski rat pokazao je da se industrijska, znanstvena i administrativna dostignuća mogu staviti u službu masovnog uništenja. U međuratnom razdoblju razvili su se fašistički i nacistički pokreti koje velik broj građana nije samo pasivno prihvatio nego i aktivno podupirao. Moderna birokracija, tehnologija, propaganda i masovni mediji mogli su služiti uspostavljanju i održavanju autoritarne vlasti. Drugi svjetski rat i Holokaust predstavljali su krajnji povijesni slom jednostavne vjere da će razvoj razuma i znanja nužno proizvesti razumnije društvo.

Za autore Frankfurtske škole zato više nije bilo dovoljno tvrditi da će napredovanje proizvodnih snaga i ljudskoga znanja gotovo automatski voditi emancipaciji. Bilo je potrebno istražiti kako se razum može svesti na sredstvo učinkovitog upravljanja i ovladavanja, zašto ljudi prihvaćaju odnose koji ih ograničavaju te kako se društvena moć održava ne samo prisilom nego i oblikovanjem potreba, želja, identiteta, kulturnih obrazaca i svakodnevnog mišljenja.

Središnje pitanje Frankfurtske škole može se zato formulirati ovako:

**Kako moderna društva proizvode i održavaju dominaciju upravo sredstvima koja su trebala omogućiti ljudsku slobodu?**

To pitanje povezuje njezine analize kapitalizma, države, fašizma, antisemitizma, autoritarnosti, obitelji, kulture, medija, tehnologije, umjetnosti i svakodnevnog života.

### 1.1. Što nazivamo Frankfurtskom školom?

Naziv *Frankfurtska škola* ne označava potpuno jedinstvenu teorijsku školu u kojoj svi autori zastupaju iste pretpostavke i zaključke. Riječ je ponajprije o intelektualnom krugu povezanom s Institutom za društvena istraživanja u Frankfurtu, osnovanim 1923. godine.

Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Franz Neumann i Otto Kirchheimer bili su u različitim razdobljima neposredno povezani s Institutom. Walter Benjamin bio je njegov važan suradnik i Adornov intelektualni sugovornik, ali nije imao jednak institucionalni položaj kao stalni članovi.

Među tim autorima postojale su znatne razlike. Fromm je snažnije naglašavao humanističku etiku i razvoj zdrave osobnosti. Adorno je bio nepovjerljiv prema masovnoj kulturi i pokušajima jednostavnog opisivanja budućega društva. Marcuse je više prostora ostavljao mogućnostima oslobođenja i novim društvenim pokretima. Neumann, Pollock i Kirchheimer usmjeravali su se na državu, pravo, kapitalizam i političke strukture. Benjamin je razvio osobit spoj teorije umjetnosti, filozofije povijesti i analize modernoga urbanog iskustva.

Frankfurtsku školu zato je preciznije razumjeti kao **zajedničko problemsko polje**, a ne kao zatvorenu doktrinu. Njezine autore povezuje nastojanje da se objasne različiti oblici dominacije u modernom društvu i istraže mogućnosti ljudske emancipacije.

Zajednička su im osobito ova usmjerenja:

- kritika kapitalizma kao cjelovitog načina organiziranja društvenog života
- povezivanje ekonomije, politike, kulture i osobnosti
- interes za autoritarnost, fašizam, antisemitizam i predrasude
- analiza društvene uloge znanosti, tehnologije i masovnih medija
- povezivanje filozofijske refleksije i empirijskog istraživanja
- odbacivanje dogmatskog marksizma
- očuvanje ideje društvene emancipacije

## 1.2. Sociološka važnost Frankfurtske škole

Frankfurtska škola važna je za sociologiju jer društvo ne promatra kao zbroj međusobno odvojenih pojava. Ekonomija, politika, kultura, obitelj, obrazovanje, mediji i oblikovanje osobnosti međusobno se prožimaju i zajedno čine društvenu cjelinu.

Autoritarnost se, primjerice, ne može potpuno razumjeti samo proučavanjem političkih institucija. Potrebno je analizirati i gospodarsku nesigurnost, društvenu nejednakost, obiteljski odgoj, kulturne obrasce, strahove, predrasude, propagandu i odnos pojedinca prema autoritetu.

Jednako tako, masovna kultura nije samo pitanje osobnog ukusa. Ona je povezana s industrijskom proizvodnjom, vlasništvom nad medijima, tržištem, političkom moći i oblikovanjem društveno prihvatljivih želja i životnih ciljeva.

Središnja je pretpostavka da se dominacija ne održava samo zabranama, policijom i izravnim nasiljem. Ona se može održavati i tako što postojeći poredak ljudima postane razumljiv, normalan, poželjan ili jedini zamisliv. Ljudi mogu prihvaćati društvene odnose ne samo zato što su prisiljeni nego i zato što su njihove potrebe, navike i predodžbe oblikovane unutar istoga društva.

Kritička teorija zato ne pita samo kako društvene institucije djeluju nego i:

- koje odnose moći održavaju
- kakvu vrstu ponašanja i osobnosti potiču
- zbog čega postojeći odnosi izgledaju prirodno
- koje mogućnosti života čine vidljivima, a koje potiskuju
- komu postojeća organizacija društva koristi, a koga ograničava
- postoje li neostvarene mogućnosti slobodnijega društva

---

## 2. Društveno-povijesni kontekst nastanka

### 2.1. Prvi svjetski rat i kriza ideje napretka

Frankfurtska škola nastaje u svijetu duboko obilježenom iskustvom Prvoga svjetskog rata. Društva koja su sebe smatrala civiliziranima, znanstveno naprednima i kulturno razvijenima upotrijebila su organizacijsku, tehnološku i proizvodnu moć za višegodišnje masovno uništavanje.

Željeznice, kemijska industrija, strojevi, komunikacijski sustavi, statistika i moderna birokracija pokazali su se ne samo sredstvima poboljšanja života nego i sredstvima učinkovitijega ratovanja.

To je otvorilo pitanje koje će postati ključno za Horkheimera i Adorna: je li razvoj razuma nužno povezan s emancipacijom ili se razum može svesti na izračunavanje, učinkovitost i ovladavanje?

Razum može vrlo uspješno odgovoriti na pitanje **kako nešto postići**, a istodobno zanemariti pitanje **je li cilj koji se želi postići razuman, pravedan i čovječan**.

Takvo svođenje racionalnosti na izbor najučinkovitijih sredstava poslije će se povezivati s pojmom **instrumentalnog uma**. Instrumentalni razum nije nužno nelogičan ili neznanstven. Naprotiv, može biti izrazito precizan i učinkovit. Njegovo ograničenje nastaje kada ciljeve prihvaća kao zadane, umjesto da i njih podvrgne razumnoj i etičkom propitivanju.

### 2.2. Ruska revolucija i kriza ortodoksnog marksizma

Drugi ključan događaj bila je Ruska revolucija 1917. godine. Ona je pokazala da se kapitalistički poredak može revolucionarno srušiti, ali je istodobno otvorila nova teorijska i politička pitanja.

Marx je kapitalizam prvenstveno analizirao imajući pred očima razvijena zapadnoeuropska industrijska društva. Prva uspješna socijalistička revolucija ipak se dogodila u gospodarski slabije razvijenoj Rusiji, s razmjerno malobrojnom industrijskom radničkom klasom.

Nakon revolucije pojavile su se podjele među marksistima. Jedni su Sovjetski Savez smatrali početkom oslobođenja od kapitalizma. Drugi su upozoravali na birokratizaciju, koncentraciju vlasti, ograničavanje političkih sloboda i pretvaranje revolucionarne stranke u novi aparat dominacije.

Budući predstavnici Frankfurtske škole nisu željeli napustiti Marxovu kritiku kapitalizma, ali nisu bili spremni ni nekritički prihvatiti sovjetski model. Nastojali su razviti teoriju koja neće biti podređena političkoj stranci niti zatvorena u dogmatsko ponavljanje unaprijed prihvaćenih odgovora.

Iz toga proizlazi važno načelo kritičke teorije:

**Teorija koja želi razotkrivati dominaciju mora biti sposobna kritizirati i pokrete, organizacije i države koje tvrde da djeluju u ime oslobođenja.**

## **2.3. Neuspjeh revolucije na Zapadu**

Nakon Prvoga svjetskog rata u Njemačkoj i drugim europskim zemljama došlo je do revolucionarnih nemira. U Njemačkoj je srušena monarhija, proglašena republika i osnovana radnička i vojnička vijeća. Ipak, pokušaji revolucionarne preobrazbe nisu uspjeli.

Kapitalistički se poredak održao, a radnička klasa nije djelovala kao jedinstven revolucionarni subjekt. Podijelila se između socijaldemokratskih, komunističkih, reformističkih, sindikalnih i nacionalističkih usmjerenja.

To je za marksističku teoriju predstavljalo ozbiljan problem. Ako su gospodarske krize i klasne suprotnosti tako duboke, zašto radnici ne razvijaju nužno revolucionarnu svijest? Zašto prihvaćaju postojeći poredak? Zašto se dio radništva priklanja nacionalizmu, antisemitizmu ili fašizmu?

Odgovor se više nije mogao tražiti samo u položaju ljudi unutar proizvodnje. Bilo je potrebno proučavati i:

- političke organizacije
- obitelj i odgoj
- religiju i tradiciju
- nacionalne identifikacije
- medije i propagandu
- strah od društvenog pada
- potrebu za autoritetom
- psihološke posljedice nesigurnosti

Tu se nalazi jedan od glavnih razloga povezivanja Marxove kritike političke ekonomije s Freudovom psihoanalizom, sociologijom kulture i socijalnom psihologijom.

## **2.4. Weimarska Republika: demokracija u trajnoj krizi**

Weimarska Republika bila je formalno demokratska država s ustavom, parlamentom, političkim strankama i razvijenim kulturnim životom. Istodobno je bila izložena snažnim političkim, gospodarskim i društvenim krizama.

Ratne reparacije, političko nasilje, pokušaji državnih udara, sukobi ljevice i desnice, hiperinflacija i velika gospodarska kriza nakon 1929. potkopavali su povjerenje građana u demokratske institucije.

Weimarska kultura bila je iznimno dinamična. Razvijali su se film, radio, novinarstvo, arhitektura, književnost, kazalište i različiti modernistički pravci. Međutim, kulturna otvorenost postojala je usporedno s političkom radikalizacijom i jačanjem pokreta koji su demokraciju smatrali znakom slabosti i nacionalnog poniženja.

To je pokazalo da modernizacija, obrazovanje i kulturna inovacija ne moraju automatski učvrstiti demokraciju. Razvijena kultura i tehnologija mogu postojati zajedno s autoritarnim težnjama.

Pojavilo se pitanje zbog čega ljudi u uvjetima nesigurnosti slobodu mogu doživjeti kao teret, a poslušnost snažnom autoritetu kao izvor sigurnosti. Tim će se problemom posebno baviti Fromm, dok će istraživanja autoritarnosti, antisemitizma i predrasuda postati važan dio rada Instituta.

## 2.5. Preobrazba kapitalizma

Kapitalizam početka 20. stoljeća razlikovao se od kapitalizma koji je Marx analizirao u 19. stoljeću. Razvijale su se velike korporacije, karteli, monopoli, financijske ustanove i složenija povezanost gospodarske i političke moći.

Država je sve više intervenirala u gospodarstvo, regulirala odnose rada i kapitala, upravljala krizama i razvijala socijalne politike. Masovna proizvodnja stvarala je nove oblike potrošnje, dok su oglašavanje i mediji sudjelovali u oblikovanju potreba i životnih stilova.

Kapitalizam se pokazao sposobnim za prilagodbu. Rast životnog standarda dijela stanovništva, širenje potrošnje, sindikalna prava i socijalne politike mogli su ublažavati klasne sukobe i uključivati radništvo u postojeći poredak.

Pred kritičku se teoriju postavilo pitanje:

**Kako kapitalističko društvo integrira ljude u postojeći poredak čak i kada proizvodi nejednakost, otuđenje i nesigurnost?**

Odgovor se djelomice tražio u proizvodnji pristanka. Potrošnja, zabava i obećanje individualnog uspjeha mogli su pomagati pojedincu da se poistovjeti s društvom. Dominacija više nije morala izgledati samo kao vanjska zabrana. Mogla je djelovati i preko želja koje ljudi doživljavaju kao vlastite.

Marcuse će poslije razviti pojam **lažnih potreba**, dok će Adorno i Horkheimer analizirati **kulturnu industriju**.

## 2.6. Masovni mediji i kulturna proizvodnja

Film, radio, ilustrirani časopisi, popularna glazba i oglašavanje početkom 20. stoljeća stvaraju kulturne sadržaje koji istodobno dopiru do milijuna ljudi.

To je omogućilo širu dostupnost kulture, informacija i novih umjetničkih oblika. Istodobno je otvorilo pitanje koncentracije simboličke moći:

- tko proizvodi kulturne sadržaje
- prema kojim se kriterijima odabiru
- kako tržište utječe na njihov oblik
- koliko prividna raznolikost prikriva standardizaciju
- kako reklama, zabava i propaganda oblikuju očekivanja publike

Autori Frankfurtske škole o tome neće imati jedinstven stav. Benjamin će u tehničkoj reprodukciji umjetnosti vidjeti i potencijal demokratizacije kulture. Adorno i Horkheimer naglašavat će standardizaciju, komercijalizaciju i prilagođavanje publike.

Zajedničko im je ipak uvjerenje da kultura nije neutralna ni odvojena od gospodarstva i politike. Kulturni proizvodi sudjeluju u oblikovanju načina na koji ljudi zamišljaju sebe, društvo i moguće oblike života.

## **2.7. Uspon fašizma i nacizma**

Najveći povijesni izazov za Frankfurtsku školu predstavljao je uspon fašizma i nacizma. Nacizam nije došao na vlast samo nasiljem malobrojne skupine. Razvio se kao masovni politički pokret, koristio moderne tehnike propagande i stekao potporu u različitim društvenim slojevima.

To je dovelo u pitanje pretpostavku da ljudi uvijek djeluju racionalno u skladu sa svojim materijalnim interesima. Pojedinci mogu podržati pokrete koji ograničavaju njihove slobode, podređuju ih autoritarnoj vlasti i usmjeravaju njihovu agresiju prema drugim skupinama.

Nije bilo dovoljno reći da su ljudi jednostavno obmanuti. Trebalo je objasniti zašto su određene poruke, ideologije i vođe postali privlačni.

Frankfurtska škola zato proučava povezanost:

- gospodarske nesigurnosti
- društvenog straha
- potrebe za pripadanjem
- autoritarnog odgoja
- nacionalističkih identifikacija
- potisnute agresivnosti
- antisemitizma
- propagande i masovne mobilizacije

Fašizam se ne promatra samo kao oblik političkoga režima nego kao širi društveni fenomen u kojem se povezuju gospodarstvo, institucije, kultura i struktura osobnosti.

## **2.8. Egzil, rat i Holokaust**

Većina vodećih pripadnika Instituta bila je židovskog podrijetla i politički povezana s ljevicom. Nakon nacističkog dolaska na vlast Institut je zatvoren, njegova imovina zaplijenjena, a suradnici prisiljeni napustiti Njemačku.

Institut se nakon europskih postaja preselio u Sjedinjene Američke Države i nastavio djelovati pri Sveučilištu Columbia. Egzil nije predstavljao samo zemljopisno preseljenje. Promijenio je društveni i intelektualni položaj njegovih članova.

U Sjedinjenim Državama susreli su se s razvijenom masovnom potrošnjom, komercijalnim radijem, filmskom industrijom, oglašavanjem i snažnom tradicijom empirijskih društvenih istraživanja.

Istodobno su pratili rat i uništenje europskih Židova. Holokaust je postao presudan za Adornovo i Horkheimerovo promišljanje odnosa prosvjetiteljstva, racionalnosti i barbarstva.

Njihova tvrdnja nije bila da su razum, znanost ili prosvjetiteljstvo jednostavno prouzročili nacizam. Upozoravali su na to da projekt ovladavanja prirodom i svođenja svijeta na predmet izračuna može, izgubi li emancipacijsko usmjerenje, postati i sredstvom ovladavanja ljudima.

Holokaust je pokazao mogućnost organiziranog barbarstva koje se koristi modernom birokracijom, administracijom, prometom, tehnologijom i planiranjem.

**Barbarstvo ne mora biti samo povratak predmodernom iracionalizmu. Ono može biti moderno organizirano.**

---

## 3. Institut za društvena istraživanja

### 3.1. Osnivanje i početno usmjerenje

Institut za društvena istraživanja osnovan je u Frankfurtu 1923., a njegova je prva zgrada otvorena 1924. godine. Osnivanje je omogućila financijska potpora Felixa Weila. Institut je bio povezan sa Sveučilištem u Frankfurtu, ali je raspolagao znatnom organizacijskom i financijskom autonomijom.

Prvi ravnatelj bio je povjesničar i ekonomist Carl Grünberg. Pod njegovim je vodstvom Institut bio ponajprije usmjeren na:

- povijest socijalizma
- radnički pokret
- marksističku teoriju
- razvoj kapitalizma
- aktualne političke i gospodarske procese

U toj početnoj fazi još nije postojao razvijeni teorijski program koji danas povezujemo s Frankfurtskom školom. Institut je bio marksistički orijentirano istraživačko središte, ali ne još i središte interdisciplinarne kritičke teorije.

### 3.2. Horkheimerovo preuzimanje vodstva

Presudna promjena nastupa nakon povlačenja Carla Grünberga iz aktivnog vodstva Instituta. Horkheimer je ravnateljsku ulogu preuzeo na prijelazu iz 1920-ih u 1930-e godine, a u programskom predavanju iz 1931. izložio je zamisao povezivanja socijalne filozofije i empirijskog društvenog istraživanja. U literaturi se zato kao prijelomne navode 1929./1930. za institucionalno preuzimanje i 1931. za javno formuliranje novoga interdisciplinarnog programa.

Horkheimer je smatrao da nijedna pojedinačna disciplina ne može sama objasniti moderno društvo. Ekonomija može analizirati proizvodnju i tržište, ali ne može sama objasniti zašto

ljudi prihvaćaju autoritet. Psihologija može proučavati osobnost, ali ne može izdvojeno objasniti društveno podrijetlo potreba i strahova. Sociologija može analizirati institucije, ali bez filozofijske refleksije može izgubiti iz vida pitanja smisla, slobode i društvene cjeline.

Zato je predložio program koji povezuje:

- filozofiju
- sociologiju
- političku ekonomiju
- povijest
- socijalnu psihologiju
- psihoanalizu
- političku teoriju
- proučavanje kulture

Cilj nije bio samo okupiti različite stručnjake, nego povezati njihove nalaze oko zajedničkoga problema:

**Kako se određeni društveni poredak održava i kako oblikuje pojedinca?**

### **3.3. Interdisciplinarni materijalizam**

Horkheimerov početni program često se opisuje pojmom **interdisciplinarnog materijalizma**.

Materijalizam ovdje ne znači da se sve društvene i kulturne pojave neposredno svode na ekonomiju. Ekonomska struktura ostaje važna, ali društvo se održava i političkim institucijama, kulturnim značenjima, obiteljskim odnosima i psihološkim mehanizmima.

Interdisciplinarni materijalizam istražuje povezanost:

1. ekonomskih struktura
2. političkih institucija
3. kulturnih obrazaca
4. oblikovanja osobnosti

Takav pristup posebno dolazi do izražaja u istraživanjima autoriteta i obitelji. Institut nije proučavao samo stavove ljudi prema političkim vođama, nego i način na koji obiteljski autoritet, društveni položaj, nesigurnost i struktura osobnosti mogu stvarati sklonost poslušnosti i neprijateljstvo prema slabijim ili drukčijim skupinama.

### **3.4. Empirijsko istraživanje**

Frankfurtska škola ponekad se prikazuje kao gotovo isključivo filozofijski pravac. Takva je slika nepotpuna. Institut je provodio i opsežna empirijska istraživanja.

Među važnim područjima bili su:

- stavovi radnika i zaposlenika
- autoritet i obitelj

- antisemitizam i predrasude
- politička propaganda
- autoritarna osobnost
- masovna komunikacija
- društvena uloga kulture

Empirijski podaci nisu se prikupljali samo radi opisivanja zastupljenosti pojedinih stavova. Trebali su pomoći razumijevanju dubljih društvenih i psiholoških mehanizama.

Ako ispitanik izražava predrasudu, kritičku teoriju ne zanima samo koliko je takvih ispitanika. Ona pita i:

- s kojim su drugim stavovima predrasude povezane
- kakav odnos prema autoritetu osoba pokazuje
- kako doživljava društvenu hijerarhiju
- kakvu ulogu imaju nesigurnost i frustracija
- prema kome se agresivnost preusmjerava
- koje institucije podupiru takve stavove

Empirijsko istraživanje stoga se povezuje s teorijskim razumijevanjem društvenoga konteksta.

### **3.5. Američko razdoblje i povratak**

Nakon zatvaranja Instituta u nacističkoj Njemačkoj njegovi su članovi djelovanje nastavili u egzilu. Institut se 1934. povezao sa Sveučilištem Columbia u New Yorku.

Američko razdoblje donijelo je susret s razvijenom komercijalnom kulturom, masovnom potrošnjom i naprednim metodama anketnog i psihološkog istraživanja. U tome su razdoblju razvijeni projekti o propagandi, antisemitizmu i autoritarnoj osobnosti, a nastala su i neka od ključnih djela kritičke teorije.

Iskustvo američkoga društva proširilo je problem dominacije. Ona ne mora uvijek imati oblik otvorenog terora. Može djelovati i unutar demokratskog društva, preko tržišta, kulturne proizvodnje, društvenog pritiska i oblikovanja potreba.

Institut se 1949. vratio u Frankfurt, 1950. ponovno je uspostavljen kao javno financirana privatna zaklada, a 1951. otvorena je njegova nova zgrada. Povratak Instituta imao je veliko javno značenje. Njemačko društvo suočavalo se s posljedicama nacizma, rata i Holokausta, pa su pitanja demokratizacije, obrazovanja i autoritarnog nasljeđa postala važan dio poslijeratnog rada Instituta.

---

## 4. Tradicionalna i kritička teorija

### 4.1. Temeljno razlikovanje

Horkheimerov esej *Tradicionalna i kritička teorija* iz 1937. jedan je od programskih tekstova Frankfurtske škole.

Horkheimer ne odbacuje znanost, činjenice, mjerenje ni logičku analizu. On upozorava da znanstveno znanje nije potpuno izdvojeno iz društvenih odnosa u kojima nastaje i primjenjuje se.

Tradicionalna teorija polazi od slike znanstvenika kao neutralnog promatrača koji stoji nasuprot predmetu istraživanja. Društvena stvarnost pojavljuje se kao skup činjenica koje treba razvrstati, povezati i objasniti.

Takav je pristup važan, ali pri proučavanju društva može prikriti da:

- istraživač i sam pripada društvu koje istražuje
- znanstvene institucije imaju društvenu povijest
- izbor istraživačkih pitanja nije potpuno neutralan
- pojmovi kojima opisujemo društvo nastaju u određenim okolnostima
- znanje se može povezati s upravljanjem i moći
- postojeće institucije nisu prirodne ni vječne

Kritička teorija zato ne pita samo je li tvrdnja empirijski točna. Pita i u kakvom društvenom okviru određena činjenica nastaje, kako je postala moguća i kakvu ulogu ima u održavanju ili mijenjanju društvenih odnosa.

Kritička teorija u Horkheimerovu smislu povezuje filozofiju i društvene znanosti s emancipacijskim interesom: razumijevanjem i prevladavanjem odnosa dominacije.

### 4.2. Tradicionalna teorija

Pojam tradicionalne teorije ne označava samo staru ili konzervativnu teoriju. Tradicionalna teorija može biti moderna, empirijski precizna i metodološki sofisticirana.

Ona nastoji:

- prikupiti i sistematizirati činjenice
- utvrditi pravilnosti
- objasniti uzročne odnose
- predvidjeti kretanje pojava
- omogućiti učinkovitije djelovanje

Primjerice, istraživanje rada može ispitivati kako povećati produktivnost, smanjiti izostanke i motivirati zaposlenike. Takvo istraživanje može biti kvalitetno i korisno.

Ipak, ono ne mora pitati:

- zašto je rad organiziran upravo na taj način
- tko određuje ciljeve proizvodnje
- kako se raspodjeljuju moć i dobit
- je li povećanje produktivnosti uvijek poželjan cilj
- kakve mogućnosti ljudskog razvoja takva organizacija rada ograničava

Tradicionalna teorija zato nije nužno pogrešna. Njezino je ograničenje u tome što može precizno objašnjavati pojedinačne procese, a da ne propituje društvenu cjelinu kojoj pripadaju.

## **4.3. Obilježja kritičke teorije**

### **Povijesnost**

Društvene institucije nisu prirodne ni nepromjenjive. Tržište, država, obitelj, vlasništvo, obrazovanje i mediji imaju povijest.

Ako su nastali u određenim okolnostima, mogu se i promijeniti. Povijesna analiza razbija privid da je postojeće društvo jedini mogući oblik društvenog života.

### **Društvena cjelina**

Pojedinačna se pojava ne može potpuno razumjeti izdvojeno iz odnosa kojima pripada.

Nezaposlenost nije samo individualno stanje osobe bez posla. Povezana je s gospodarskim ciklusima, tehnologijom, obrazovnim sustavom, socijalnom politikom i odnosima moći između rada i kapitala.

Kritička teorija povezuje osobno iskustvo i društvenu strukturu.

### **Refleksivnost**

Kritički teoretičar propituje i vlastite pojmove, pretpostavke, vrijednosti i institucionalni položaj.

To ne znači da su svi zaključci jednako vrijedni. Refleksivnost znači da se objektivnosti ne približavamo poricanjem vlastitog položaja, nego njegovim osvještavanjem i argumentiranom kontrolom.

### **Znanje i interes**

Znanje može služiti razumijevanju, ali i upravljanju i kontroli.

Statistika može pomoći u razumijevanju siromaštva, ali i u administrativnom razvrstavanju stanovništva. Psihologija može pomagati ljudima, ali i povećavati radnu učinkovitost ili potrošnju. Tehnologija može proširivati komunikaciju, ali i nadzor.

Kritička teorija zato pita kako se znanje primjenjuje, tko određuje njegove ciljeve i čijim interesima služi.

## Emancipacija

Kritička teorija želi pridonijeti oslobađanju ljudi od odnosa koji ih nepotrebno podređuju i ograničavaju.

Emancipacija ne znači da teoretičar raspolaže gotovim nacrtom savršenoga društva. Ona se temelji na raskoraku između društvenih mogućnosti i stvarnih odnosa.

Društvo može raspolagati golemim bogatstvom, znanjem i tehnologijom, a istodobno velikom broju ljudi ne omogućivati siguran i dostojanstven život. Kritika nastaje iz proturječja između onoga što društvo može ostvariti i onoga što stvarno ostvaruje.

## 4.4. Kritika pozitivizma

Kritiku pozitivizma treba razlikovati od odbacivanja empirijskog istraživanja.

Autori Frankfurtske škole ne tvrde da podaci, mjerenje i provjeravanje nisu potrebni. Institut je i sam provodio empirijska istraživanja. Kritika je usmjerena na pretpostavku da se društvena znanost može iscrpiti prikupljanjem činjenica i utvrđivanjem pravilnosti.

Empirijsko istraživanje može pokazati:

- koliko je neka pojava zastupljena
- s kojim je čimbenicima povezana
- kako se mijenjala tijekom vremena
- razlikuju li se pojedine društvene skupine

Kritička analiza dodatno pita:

- kako je pojava nastala
- tko je određuje kao problem
- koji odnosi moći oblikuju njezino značenje
- komu postojeće stanje koristi
- koje se mogućnosti promjene potiskuju

Podaci ne govore potpuno sami za sebe. Njihov odabir i tumačenje ovise o pojmovnom i društvenom okviru.

## 4.5. Normativnost kritičke teorije

Kritička teorija ne skriva da je usmjerena prema slobodi, smanjivanju dominacije i mogućnosti ljudskog razvoja.

To ne znači da proizvoljno zamjenjuje činjenice moralnim uvjerenjima. Ona zahtijeva da se vrijednosne pretpostavke otvoreno iznesu, obrazlože i podvrgnu raspravi.

Ni navodno neutralna teorija nije bez društvenih posljedica. Kada istraživanje pita samo kako neku instituciju učiniti učinkovitijom, može prešutno prihvatiti njezine postojeće ciljeve.

Tvrdnja da postoji društvena nejednakost empirijska je tvrdnja. Pitanje je li ta nejednakost pravedna normativno je pitanje. Međutim, već i izbor pokazatelja nejednakosti ovisi o tome što smatramo društveno važnim: dohodak, imovinu, obrazovanje, zdravlje, politički utjecaj ili mogućnost dostojanstvenog života.

Kritička teorija ne briše razliku između činjenica i vrijednosti, nego traži da se njihov odnos jasno osvijesti.

## 4.6. Imanentna kritika

Važna metoda kritičke teorije jest **immanentna kritika**.

Ona društvo ne prosuđuje samo prema nekom potpuno vanjskom idealu. Polazi od vrijednosti i obećanja koja društvo samo priznaje te pokazuje raskorak između njih i stvarnosti.

Demokratsko društvo, primjerice, priznaje načela slobode, jednakosti i ljudskog dostojanstva. Kritička analiza zatim pita:

- imaju li svi građani stvarno jednake mogućnosti političkog utjecaja
- koliko gospodarska nejednakost ograničava formalnu slobodu
- primjenjuju li se prava jednako na sve društvene skupine
- postoji li raskorak između pravnih načela i društvene prakse

Immanentna kritika društvo suočava s njegovim vlastitim normama i obećanjima. Time otkriva njegova unutarnja proturječja.

## 4.7. Marx i Freud

Jedna od najvažnijih inovacija Frankfurtske škole jest povezivanje Marxove društvene teorije i Freudove psihoanalize.

Od Marxa se preuzimaju:

- kritika kapitalizma
- analiza klasnih odnosa
- važnost proizvodnje i vlasništva
- pojam otuđenja
- kritika ideologije
- povijesnost društvenih odnosa

Od Freuda se preuzimaju:

- važnost nesvjesnih procesa
- potiskivanje
- unutarnji sukobi
- uloga obitelji
- oblikovanje osobnosti
- odnos nagona, autoriteta i kulture

To je povezivanje bilo potrebno jer ekonomski položaj ne određuje neposredno političku svijest. Ljudi ne reaguju na društvene uvjete kao potpuno racionalni promatrači. Njihovo ponašanje oblikuju strahovi, identifikacije, potrebe za sigurnošću, potisnute želje i odnosi prema autoritetu.

Istodobno se ni psihološki procesi ne mogu razumjeti izvan društva. Obitelj, autoritet, spolne uloge i prihvatljivi oblici ponašanja povijesno se mijenjaju. Osobnost stoga nije samo privatna ili biološka činjenica nego je i društveno oblikovana.

## 4.8. Kritička teorija kao otvoren projekt

Kritička teorija nije zatvoren sustav gotovih odgovora. Društvo se mijenja, pa se moraju mijenjati i pojmovi kojima ga istražujemo.

Današnji kapitalizam, država, tehnologija i mediji nisu jednaki pojavama iz 1930-ih ili 1950-ih godina. Kritička teorija zato ne može biti samo ponavljanje Horkheimera, Adorna ili Marcusea.

Vjernost kritičkoj teoriji ne znači nekritičku vjernost njezinim autorima. Ona znači nastaviti njihov temeljni zahtjev:

- ne prihvaćati postojeće kao prirodno
- povezivati činjenice s društvenim kontekstom
- propitivati odnose znanja i moći
- analizirati vlastite pretpostavke
- razlikovati formalnu i stvarnu slobodu
- istraživati mogućnosti emancipacije

Kritička teorija tako je istodobno teorija društva i samokritika teorijskoga mišljenja.

---

## 5. Zaključak prvoga bloka

Frankfurtska škola nastala je kao odgovor na povijesnu i teorijsku krizu prve polovice 20. stoljeća.

Prvi svjetski rat doveo je u pitanje jednostavnu vjeru u napredak. Neuspjeh revolucionarne preobrazbe u zapadnoj Europi pokazao je da gospodarska kriza ne proizvodi automatski revolucionarnu svijest. Preobrazba kapitalizma pokazala je sposobnost sustava da se prilagođava i uključuje stanovništvo. Uspon nacizma pokazao je da građani mogu prihvatiti autoritarnu vlast, a Holokaust da se moderna znanost, tehnologija i birokracija mogu povezati s organiziranim barbarstvom.

U takvim okolnostima više nije bilo dovoljno proučavati samo gospodarstvo ili političke institucije. Bilo je potrebno povezati kapitalizam, državu, kulturu, obitelj, psihologiju, medije i svakodnevni život.

Institut za društvena istraživanja omogućio je razvoj takva interdisciplinarnog programa. Njegovo početno bavljenje poviješću socijalizma i radničkog pokreta pod Horkheimerovim se vodstvom razvilo u kritičku teoriju društva.

Kritička teorija ne odbacuje empirijsko istraživanje, nego podatke povezuje s analizom povijesti, moći i društvene cjeline. Ona ne pita samo kako institucije djeluju nego i zašto postoje u određenom obliku, čijim interesima služe, kakvu osobnost oblikuju i koje mogućnosti života ograničavaju.

Njezina kritičnost nije u protivljenju svemu postojećem. Ona proizlazi iz raskoraka između društvenih mogućnosti i društvene stvarnosti. Moderna društva stvaraju goleme količine znanja, bogatstva i tehnološke moći, ali ih ne pretvaraju nužno u slobodniji, pravedniji i čovječniji život.

Temeljno pitanje prvoga bloka zato glasi:

**Kako je moguće da povećanje ljudske moći nad prirodom i društvom ne dovodi nužno do povećanja ljudske slobode?**

Na to će pitanje pojedini predstavnici Frankfurtske škole ponuditi različite odgovore. Horkheimer će razviti program kritičke teorije i kritiku instrumentalnog uma. Adorno će analizirati kulturnu industriju, neidentitet, autoritarnost i iskustvo nakon Auschwitzta. Marcuse će proučavati lažne potrebe, tehnološku racionalnost i jednodimenzionalno društvo. Fromm će istraživati autoritarni karakter i bijeg od slobode. Neumann će analizirati nacistički sustav vlasti, a Benjamin umjetnost, tehničku reprodukciju i povijest iz perspektive poraženih.

Razlike među njima pokazuju da kritička teorija nije zatvorena doktrina, nego trajno nastojanje da se društvo promatra iz perspektive njegovih proturječja, žrtava i neostvarenih mogućnosti slobode.

## **Ključni pojmovi**

- Frankfurtska škola
- Institut za društvena istraživanja
- tradicionalna teorija
- kritička teorija
- interdisciplinarni materijalizam
- društvena cjelina
- refleksivnost
- instrumentalni um
- dominacija
- emancipacija
- imanentna kritika
- ideologija
- autoritarnost
- masovna kultura
- društveni karakter

## **Pitanja za ponavljanje i raspravu**

1. U kojim je povijesnim okolnostima nastala Frankfurtska škola?
2. Zašto je neuspjeh revolucije u zapadnoj Europi bio važan teorijski problem?
3. Zašto se uspon fašizma nije mogao objasniti samo ekonomskim interesima?
4. Što se promijenilo nakon Horkheimerova preuzimanja vodstva Instituta?
5. Što znači interdisciplinarni pristup Frankfurtske škole?
6. Po čemu se tradicionalna teorija razlikuje od kritičke?
7. Zašto kritika pozitivizma ne znači odbacivanje empirijskog istraživanja?
8. Što znači refleksivnost društvene teorije?
9. Kako kritička teorija povezuje pojedinca i društvenu strukturu?
10. Što je imanentna kritika?
11. Zašto su autori Frankfurtske škole povezivali Marxa i Freuda?
12. Po čemu se instrumentalni um razlikuje od širega pojma razumnosti?
13. Što znači emancipacijsko usmjerenje kritičke teorije?
14. Može li znanstveno i tehnološki razvijeno društvo istodobno biti autoritarno?
15. Zašto Frankfurtsku školu ne treba prikazivati kao jedinstvenu doktrinu?

## **DRUGI BLOK: MAX HORKHEIMER, THEODOR W. ADORNO I HERBERT MARCUSE**

### **6. Max Horkheimer: kritička teorija i kritika instrumentalnog uma**

#### **6.1. Horkheimerovo mjesto u Frankfurtskoj školi**

Max Horkheimer zauzima središnje mjesto u razvoju Frankfurtske škole. Njegova važnost ne proizlazi samo iz njegovih filozofijskih i socioloških radova nego i iz uloge ravnatelja Instituta za društvena istraživanja.

Pod njegovim se vodstvom početkom 1930-ih Institut udaljava od užega bavljenja poviješću socijalizma i radničkog pokreta te razvija interdisciplinarni program proučavanja modernoga društva. Horkheimer je smatrao da se kapitalizam, autoritarnost i društvena dominacija ne mogu objasniti samo ekonomskim odnosima. Potrebno je povezati političku ekonomiju, sociologiju, filozofiju, povijest, psihoanalizu, socijalnu psihologiju i analizu kulture.

Kritička teorija prema tome nije trebala biti dovršeni filozofijski sustav ni dogmatsko ponavljanje Marxovih zaključaka. Trebala je biti otvoren istraživački program koji se mijenja zajedno s društvom koje proučava.

Horkheimerov se teorijski razvoj može pratiti kroz nekoliko povezanih tema:

1. interdisciplinarno proučavanje društvene cjeline
2. razlikovanje tradicionalne i kritičke teorije
3. odnos znanja, interesa i društvene moći
4. kritiku subjektivnog i instrumentalnog uma
5. analizu slabljenja autonomne individualnosti
6. zajednički rad s Adornom na *Dijalektici prosvjetiteljstva*

#### **6.2. Kritička teorija kao interdisciplinarni projekt**

Horkheimer polazi od pretpostavke da nijedna društvena pojava ne postoji potpuno izdvojeno od ostalih dijelova društva.

Gospodarstvo nije odvojeno od države, država od kulture, a kultura od obitelji, obrazovanja i oblikovanja osobnosti. Pojedinačna disciplina može precizno analizirati dio stvarnosti, ali ne mora vidjeti šire odnose kojima taj dio pripada.

Autoritarnost, primjerice, može biti povezana s:

- gospodarskom nesigurnošću
- klasnim položajem
- političkom propagandom
- nacionalističkom ideologijom
- obiteljskim autoritetom
- strahom od gubitka društvenog položaja
- potrebom za pripadanjem
- potisnutom agresivnošću

Politička ekonomija može objasniti gospodarske interese i nejednakosti, sociologija institucije i društvene skupine, a psihoanaliza način na koji se društveni pritisci ugrađuju u strukturu osobnosti. Kritička teorija treba povezati te razine u cjelovito objašnjenje.

Interdisciplinarnost zato ne znači samo da stručnjaci iz različitih područja rade jedni pokraj drugih. Njihova se istraživanja moraju povezati oko zajedničkoga pitanja:

**Kako se određeni društveni poredak održava i kako oblikuje pojedinca?**

### **6.3. Znanje, interes i društvena funkcija teorije**

Tradicionalna teorija često polazi od slike znanstvenika kao neutralnog promatrača koji stoji izvan predmeta istraživanja. Znanstvenik prikuplja činjenice, utvrđuje pravilnosti i pokušava objasniti uzročne odnose.

Horkheimer ne odbacuje takav znanstveni postupak. Upozorava, međutim, da su i istraživač, znanstvene ustanove, istraživački pojmovi i izbor problema dio društva.

Kritička teorija zato pita:

- zašto se istražuje upravo određeni problem
- tko određuje ciljeve istraživanja
- tko financira proizvodnju znanja
- kako se rezultati primjenjuju
- pridonosi li znanje razumijevanju i emancipaciji ili učinkovitijem upravljanju ljudima

Specijalizacija omogućuje veliku preciznost, ali može dovesti i do gubitka društvene cjeline. Istraživač može vrlo dobro razumjeti pojedini proces, a da ne propituje ciljeve kojima njegovo znanje služi.

Istraživanje može, primjerice, pokazati kako povećati motivaciju zaposlenika. Kritička teorija postavlja i dodatna pitanja:

- motivaciju za koji cilj
- tko određuje cilj rada
- kako se raspodjeljuju dobit i moć
- imaju li zaposlenici pravo sudjelovati u odlučivanju
- povećava li se samo produktivnost ili i kvaliteta ljudskog života

Kritička teorija time ne zamjenjuje znanstveno objašnjenje moralnim sudom. Ona znanstveni nalaz smješta u širi društveni i povijesni kontekst.

### **6.4. Razum i procjenjivanje ciljeva**

Horkheimer ne odbacuje razum. Kritička teorija upravo počiva na mogućnosti razumnog analiziranja i mijenjanja društva.

Problem nastaje kada se pojam razuma postupno suzi. Razum se više ne shvaća kao sposobnost procjenjivanja ciljeva, nego ponajprije kao sposobnost pronalaženja učinkovitih sredstava.

Tako nastaje razlika između razuma koji pita:

- jesu li ciljevi opravdani
- pridonose li slobodi i dostojanstvu
- kakve posljedice imaju za druge ljude

i razuma koji pita samo:

- kako cilj ostvariti
- kako smanjiti troškove
- kako povećati predvidljivost
- kako postići veću kontrolu

Organizacija može biti tehnički vrlo učinkovita, a istodobno društveno nepravedna. Država može učinkovito organizirati nadzor građana, ali učinkovitost sama ne odgovara na pitanje je li nadzor legitiman. Poduzeće može povećati produktivnost, ali time još nije odgovoreno poboljšava li se položaj zaposlenika.

Razum gubi emancipacijsku snagu kada prestane propitivati ciljeve.

## 6.5. Objektivni i subjektivni razum

U djelu *Pomračenje uma* Horkheimer razlikuje objektivni i subjektivni razum.

### *Objektivni razum*

Objektivni razum polazi od pretpostavke da razum može procjenjivati i ciljeve ljudskog djelovanja. Pitanja slobode, pravednosti, dostojanstva i dobra života ne mogu se potpuno svesti na osobni ukus.

Objektivni razum pita:

- je li određen društveni cilj razuman
- je li u skladu s ljudskim dostojanstvom
- omogućuje li slobodu i razvoj
- vodi li pravednijim odnosima

Razum se ovdje ne svodi na prilagodbu postojećem svijetu, nego sadrži sposobnost njegova vrednovanja i kritike.

### *Subjektivni razum*

Subjektivni razum odnosi se na sposobnost pojedinca da pronađe najučinkovitija sredstva za ostvarivanje vlastitih ciljeva.

Cilj se ne mora dodatno opravdavati. Dovoljno je da ga osoba ili institucija želi ostvariti.

Subjektivni razum pita:

- što je korisno
- što je učinkovito
- što povećava uspjeh
- kako se najbolje prilagoditi okolnostima

Takva je racionalnost nužna za planiranje, tehnologiju i organizirano djelovanje. Problem nastaje kada postane jedinim priznatim oblikom razuma.

## 6.6. Instrumentalni um

Pojam instrumentalnog uma označava racionalnost koja ljude, prirodu, znanje i institucije promatra prvenstveno kao sredstva za ostvarivanje zadanih ciljeva.

Predmeti i ljudi vrednuju se prema svojoj funkcionalnosti:

- koliko su korisni
- koliko su učinkoviti
- koliko povećavaju proizvodnju
- koliko pridonose kontroli
- koliko se mogu predvidjeti i administrativno obraditi

Priroda postaje sirovina, znanje sredstvo upravljanja, a čovjek „ljudski resurs“.

Instrumentalni um može se prepoznati i u svakodnevnim društvenim procjenama:

- obrazovanje se vrednuje samo prema zapošljivosti
- znanost samo prema neposrednoj tržišnoj koristi
- zdravstvo samo prema troškovnoj učinkovitosti
- čovjek samo prema produktivnosti
- slobodno vrijeme prema tome povećava li kasniju radnu učinkovitost

Problem nije u tome što su učinkovitost i korisnost nevažne. Problem nastaje kada postanu jedini kriteriji i potisnu pitanja istine, pravednosti, solidarnosti, dostojanstva i smisla.

## 6.7. Ovladavanje prirodom i ovladavanje ljudima

Razvoj znanja omogućio je čovjeku zaštitu od prirodnih opasnosti, liječenje bolesti i poboljšanje materijalnih uvjeta života. Krićka teorija ne poriče ta postignuća.

Horkheimer, međutim, upozorava da se logika ovladavanja može proširiti na cijelu stvarnost. Priroda se počinje razumijevati isključivo kao materijal za iskorištavanje. Isti se obrazac zatim prenosi na ljude.

Pojedinac mora disciplinirati vlastito tijelo, emocije i želje kako bi se prilagodio zahtjevima rada i organiziranog društva. Druge ljude može početi promatrati kao sredstva, konkurente, kupce, biraće ili administrativne kategorije.

Ovladavanje vanjskom prirodom tako se povezuje s ovladavanjem unutarnjom ljudskom prirodom.

## 6.8. Slabljenje autonomne individualnosti

Moderno društvo pojedincu nudi velik broj mogućnosti izbora: zanimanja, proizvode, medijske sadržaje, političke opcije i životne stilove.

No velik broj ponuđenih mogućnosti nije isto što i stvarna autonomija.

Pojedinac može birati između brojnih proizvoda, a imati vrlo malo utjecaja na uvjete rada, stanovanja, obrazovanja ili političkog odlučivanja. Individualnost se tada svodi na izbor između unaprijed oblikovanih mogućnosti.

Stvarna individualnost za Horkheimera podrazumijeva:

- sposobnost samostalnog prosuđivanja
- materijalne uvjete dostojanstvenog života
- mogućnost sudjelovanja u odlučivanju
- otpornost prema društvenom pritisku
- solidarnost s drugim ljudima
- sposobnost zamišljanja društvenih alternativa

## 6.9. Pesimizam i negativna nada

Horkheimerovi kasniji radovi djeluju pesimističnije od njegova početnog programa. Iskustvo nacizma, Holokausta i rata oslabilo je njegovo povjerenje u neposrednu mogućnost emancipacije.

Ipak, taj pesimizam ne znači potpuno odustajanje.

Kritička teorija zadržava negativan oblik nade: odbijanje da se patnja, nepravda i dominacija proglase prirodnima, neizbježnima ili konačnima.

Teorija možda ne može pružiti gotov nacrt savršenoga društva, ali može:

- pokazati proturječja postojećega poretka
- sačuvati iskustvo žrtava
- razotkriti neopravdanu patnju
- spriječiti da se nepravda predstavi kao nužnost

## 6.10. Najvažnija djela

### Tradicionalna i kritička teorija

Programski tekst u kojem Horkheimer razlikuje teoriju koja postojeći društveni poredak uglavnom prihvata kao zadani okvir od teorije koja istražuje njegove povijesne pretpostavke, proturječja i mogućnosti promjene.

## Pomračenje uma

Djelo posvećeno slabljenju objektivnoga razuma i prevlasti subjektivne i instrumentalne racionalnosti.

## Dijalektika prosvjetiteljstva

Djelo napisano s Adornom u kojem se analiziraju proturječja prosvjetiteljstva, odnos racionalnosti i dominacije, kulturna industrija i antisemitizam.

### 6.11. Horkheimerov poseban doprinos

Horkheimerov doprinos može se sažeti u nekoliko točaka:

1. oblikovao je interdisciplinarni program kritičke teorije
  2. povezo je društvenu teoriju i empirijsko istraživanje
  3. pokazao je da znanje nastaje i djeluje unutar društvenih odnosa
  4. razvio je kritiku instrumentalnog uma
  5. upozorio je da učinkovitost nije dovoljna za razumno društvo
  6. teoriju društva povezo je s emancipacijskim interesom
  7. odbacio je i pozitivističko sužavanje znanja i dogmatski marksizam
- 

## 7. Theodor W. Adorno: negativna dijalektika, kulturna industrija i autoritarnost

### 7.1. Adornovo mjesto u kritičkoj teoriji

Theodor W. Adorno bio je filozof, sociolog, estetičar i muzikolog te jedan od teorijski najutjecajnijih predstavnika Frankfurtske škole.

Njegov rad obuhvaća:

- filozofiju spoznaje
- društvenu teoriju
- sociologiju kulture
- glazbu i književnost
- estetiku
- autoritarnost i predrasude
- antisemitizam
- iskustvo Holokausta
- obrazovanje i demokratizaciju

Adornovo mišljenje zahtjevno je zato što odbija jednostavne definicije i potpuno zatvorene teorijske sustave. Smatra da se stvarnost nikada ne može potpuno iscrpiti pojmom kojim je opisujemo.

To nije samo spoznajni problem. Težnja da se sve posebno podvede pod opće kategorije povezana je i s društvenom težnjom prema klasificiranju, standardiziranju i upravljanju ljudima.

## **7.2. Dijalektičko mišljenje**

Adorno preuzima dijalektičku tradiciju Hegela i Marxa, ali je preoblikuje.

Dijalektičko mišljenje polazi od toga da društvene pojave sadrže suprotne mogućnosti i unutarnja proturječja.

Primjerice:

- tehnologija može oslobađati od teškoga rada, ali i povećavati nadzor
- tržište može povećavati izbor, ali i koncentrirati ekonomsku moć
- masovni mediji mogu širiti informacije, ali i standardizirati mišljenje
- obrazovanje može razvijati autonomiju, ali i prilagođavati pojedinca sustavu
- pravo može štititi jednakost, ali i prikrivati stvarne nejednakosti

Dijalektička analiza ne odabire jednu stranu i zanemaruje drugu. Ona istražuje kako se suprotne tendencije proizvode unutar iste društvene strukture.

## **7.3. Identitetsko mišljenje**

Jedan od ključnih Adornovih pojmova jest identitetsko mišljenje.

Pojmovi su nužni za znanje i komunikaciju. Bez klasificiranja ne bismo mogli razumjeti pojave niti razvijati znanost.

Međutim, svaki pojam pojednostavnjuje predmet. Kada osobu označimo kao radnika, birača, pripadnika generacije ili društvene skupine, opisujemo samo jedan dio njezine stvarnosti.

Problem nastaje kada se pojam poistovjeti s cijelim predmetom ili osobom.

Identitetsko mišljenje pretpostavlja da je predmet potpuno jednak kategoriji pod koju smo ga svrstali. U društvenom životu to može voditi stereotipima:

- mladi su neodgovorni
- stariji su neprilagodljivi
- siromašni su lijeni
- pripadnici određene skupine međusobno su jednaki

Adorno ne traži da prestanemo upotrebljavati opće pojmove. Traži da ostanemo svjesni njihove ograničenosti.

## **7.4. Neidentitet**

Neidentitet označava ono u predmetu što se ne može potpuno svesti na opći pojam.

Svaka osoba pripada različitim društvenim skupinama, ali nije iscrpljena nijednom od njih. Svaka povijesna pojava ima opća obilježja, ali i poseban kontekst.

Poštovanje neidentiteta istodobno je spoznajni i etički zahtjev.

Spoznajni je zato što upozorava da pojmovi nisu sama stvarnost.

Etički je zato što se ljude ne smije potpuno svesti na funkcije, etikete, stereotipe i administrativne kategorije.

## **7.5. Negativna dijalektika**

Adorno svoj pristup naziva negativnom dijalektikom.

U pojedinim oblicima klasične dijalektike proturječnosti se na kraju razrješavaju u višoj sintezi. Adorno je nepovjerljiv prema takvu konačnom pomirenju.

Društvene suprotnosti ne nestaju zato što ih je teorija povezala u skladan sustav. Patnja i dominacija ne smiju se opravdati kao nužni dijelovi povijesnog napretka.

Negativna dijalektika zato:

- ne zatvara proturječja u konačnu sintezu
- ne poistovjećuje pojam i stvarnost
- čuva iskustvo onoga što sustav potiskuje
- odbija proglasiti postojeći svijet razumnim samo zato što postoji
- ne nudi jednostavnu pozitivnu sliku budućega društva

Njezina negativnost nije opće poricanje. Ona čuva mogućnost da stvarnost bude drukčija.

## **7.6. Društvo kao antagonistička cjelina**

Adorno govori o društvu kao cjelini, ali ga ne razumije kao skladan organizam.

Društvena cjelina prožeta je sukobima interesa, klasnim nejednakostima i proturječjima između formalne slobode i stvarne ovisnosti.

Pojedinac ne postoji izvan društva. Njegove potrebe, profesionalni ciljevi, način govora i predodžbe o uspjehu društveno su oblikovani.

Društvo, međutim, ne postoji odvojeno od ljudi. Reproducira se kroz njihove svakodnevne postupke.

Ljudi tako sudjeluju u održavanju sustava koji ih ograničava, ali to ne čine ni potpuno svjesno ni potpuno slobodno. Njihove su mogućnosti djelovanja oblikovane institucijama i odnosima moći.

## 7.7. Dijalektika prosvjetiteljstva

U *Dijalektici prosvjetiteljstva* Adorno i Horkheimer analiziraju unutarnje proturječje projekta oslobođanja čovjeka od straha, mita i neznanja pomoću razuma.

Njihova tvrdnja nije da su razum i znanost sami po sebi prouzročili totalitarizam.

Problem nastaje kada se razum potpuno poistovjeti s predviđanjem, izračunavanjem i kontrolom.

Priroda se tada svodi na materijal, društvo na sustav, a čovjek na funkciju.

Prosvjetiteljstvo tako može proizvesti vlastitu suprotnost: racionalnost koja je trebala oslobađati može postati sredstvo dominacije.

## 7.8. Kulturna industrija

Najpoznatiji sociološki pojam povezan s Adornom i Horkheimerom jest kulturna industrija.

Oni namjerno ne govore samo o masovnoj kulturi. Izraz masovna kultura mogao bi sugerirati da kultura spontano nastaje iz života širokih društvenih slojeva.

Pojam kulturne industrije naglašava da se kulturni sadržaji proizvode unutar industrijski i tržišno organiziranog sustava.

Filmovi, radijski programi, glazba, časopisi i zabavni sadržaji postaju roba. Njihova se proizvodnja organizira prema kriterijima:

- tržišne uspješnosti
- privlačenja publike
- ponovljivosti
- predvidljivosti
- oglašavanja
- profitabilnosti

Kritika kulturne industrije nije samo tvrdnja da je popularna kultura umjetnički nekvalitetna. Središnje je pitanje kako industrijski organizirana kultura utječe na iskustvo, potrebe i sposobnost kritičkog mišljenja.

## 7.9. Standardizacija

Kulturna industrija sadržaje proizvodi prema provjerenim i ponovljivim obrascima.

Filmovi, glazba, emisije i drugi proizvodi mogu izgledati različito, ali često slijede slične strukture:

- prepoznatljive tipove likova
- očekivane zaplete
- standardne emocionalne reakcije
- tržišno provjerene formule

- unaprijed predvidljive završetke

Standardizacija smanjuje tržišni rizik, a publici nudi ono što je već poznato.

Istodobno postupno oblikuje očekivanja publike. Potrošač počinje očekivati poznatu strukturu i zadovoljavati se malim varijacijama.

### **7.10. Pseudoindividualizacija**

Standardizacija ne smije biti potpuno vidljiva jer potrošač mora zadržati osjećaj osobnog izbora.

Kulturna industrija zato proizvodi pseudoindividualizaciju: privid posebnosti unutar standardiziranog sustava.

Različiti izvođači, žanrovi, stilovi i proizvodi predstavljaju se kao izraz jedinstvene individualnosti, premda su često oblikovani sličnim tržišnim pravilima.

Pseudoindividualizacija ne znači da među sadržajima nema nikakvih razlika. Znači da se razlike često unaprijed planiraju i organiziraju kako bi održavale osjećaj autonomnog izbora.

### **7.11. Zabava i društvena prilagodba**

Adorno i Horkheimer ne osporavaju potrebu za odmorom, užitkom i zabavom.

Problem vide u tome što se zabava može organizirati kao produžetak radnog i tržišnog sustava.

Nakon rada pojedinac dobiva sadržaje koji omogućuju opuštanje, ali ga ne potiču na propitivanje uvjeta rada i društva. Zabava obnavlja njegovu sposobnost daljnjeg funkcioniranja.

Ona može:

- ublažavati nezadovoljstvo
- stvarne probleme rješavati simbolički
- pobunu pretvarati u tržišni stil
- stvarati osjećaj sudjelovanja bez stvarne moći
- navikavati publiku na predvidljive reakcije

### **7.12. Je li publika potpuno pasivna?**

Adornu se često prigovara da publiku prikazuje kao pasivnu i nesposobnu za samostalno tumačenje sadržaja.

Kasnija istraživanja publike pokazala su da ljudi iste sadržaje mogu različito razumjeti, prilagođavati i upotrebljavati.

Ipak, Adornova analiza prvenstveno je strukturna. Njega zanima:

- tko kontrolira sredstva kulturne proizvodnje

- prema kojim se pravilima sadržaji proizvode
- kako tržište određuje njihovu vidljivost
- koji se oblici iskustva sustavno potiču
- što se događa kada kultura postane industrijska grana

Njegova tvrdnja nije da su ljudi nesposobni misliti, nego da se njihovi izbori odvijaju unutar unaprijed strukturiranog kulturnog sustava.

### **7.13. Umjetnost i mogućnost otpora**

Adorno posebno mjesto daje autonomnoj modernoj umjetnosti.

Autonomno umjetničko djelo ne mora pružiti neposrednu ugodu, jasnu poruku ili tržišnu korist. Upravo time može pružiti otpor uobičajenim očekivanjima i tržišnim zahtjevima.

Umjetnost može:

- pokazati društvena proturječja
- prekinuti automatizam percepcije
- dati oblik iskustvu patnje
- sačuvati ono što se ne uklapa u dominantne kategorije
- odbiti zahtjev neposredne korisnosti

Umjetnost nije potpuno izvan društva. Proizvodi se unutar institucija i tržišta, ali prema njima može stvarati kritičku napetost.

### **7.14. Autoritarna ličnost**

Adorno je bio jedan od četvero potpisanih autora opsežnog istraživanja The Authoritarian Personality, objavljenog 1950. godine zajedno s Else Frenkel-Brunswik, Danielom J. Levinsonom i R. Nevittom Sanfordom. Temeljno pitanje bilo je postoje li obrasci stavova i strukture osobnosti povezani sa sklonošću autoritarnosti, antisemitizmu i drugim predrasudama.

Istraživači su proučavali povezanost:

- autoritarne podložnosti
- agresivnosti prema slabijim skupinama
- konvencionalizma
- rigidnosti
- stereotipnog mišljenja
- etnocentrizma
- antisemitizma
- netolerancije prema nejasnoći

Razvijena je i F-skala, zamišljena kao instrument mjerenja sklonosti potencijalno fašističkim stavovima.

### 7.15. Autoritarna podložnost i agresija

Autoritarnu strukturu osobnosti obilježava kombinacija:

- poslušnosti prema snažnom autoritetu
- agresivnosti prema skupinama označenima kao slabe, devijantne ili opasne

Pojedinac se identificira s moćnijim autoritetom, dok vlastitu frustraciju i agresivnost preusmjerava prema nezaštićenim skupinama.

Takav obrazac pomaže objasniti zašto autoritarni pokreti istodobno veličaju moć vođe i potiču neprijateljstvo prema manjinama.

### 7.16. Predrasuda nije samo nedostatak informacija

Predrasude se ne mogu potpuno objasniti neznanjem.

One mogu imati psihološke i društvene funkcije:

- pojednostavnjuju složeni svijet
- nude unaprijed određene krivce
- usmjeravaju frustraciju prema dostupnim metama
- učvršćuju pripadanje većinskoj skupini
- omogućuju identifikaciju s autoritetom

Struktura osobnosti pritom nije samo privatna ili biološka činjenica. Oblikuje se unutar obitelji, obrazovanja, rada, klasnih odnosa i političke kulture.

### 7.17. Metodološke kritike istraživanja

Studija *Autoritarna ličnost* bila je vrlo utjecajna, ali je izazvala i kritike:

- nereprezentativnost dijelova uzorka
- formuliranje tvrdnji uglavnom u jednom ideološkom smjeru
- mogućnost da skale mjere politički konzervativizam više nego opću autoritarnost
- oslanjanje na psihoanalitička tumačenja
- teškoće u jasnom razlikovanju uzroka i posljedica
- mogućnost društveno poželjnih odgovora

Te kritike ne poništavaju važnost istraživanja, nego potvrđuju da i kritička teorija vlastite metode mora podvrgavati provjeri.

### 7.18. Adorno nakon Auschwitz

Auschwitz za Adorna nije samo jedan povijesni događaj među drugima. On predstavlja krajnji oblik društva u kojem su ljudi svedeni na administrativne kategorije i objekte sustavnog uništenja.

To iskustvo postavlja zahtjev sociologiji, filozofiji i obrazovanju.

Potrebno je pitati:

- koje su društvene okolnosti omogućile Auschwitz
- kako su obični ljudi sudjelovali u sustavu
- kako su birokracija i podjela rada smanjivale osjećaj odgovornosti
- kakvo obrazovanje razvija autonomiju
- kako spriječiti ponovno širenje autoritarnosti i dehumanizacije

Za Adorna je temeljni obrazovni imperativ da se Auschwitz više ne ponovi.

To zahtijeva sposobnost samostalnog prosuđivanja, otpora grupnom pritisku i osjetljivost prema patnji drugih.

### **7.19. Minima Moralia i svakodnevni život**

U djelu *Minima Moralia* Adorno analizira način na koji društvena dominacija prodire u svakodnevni i intimni život.

Promatra:

- stanovanje
- brak i obitelj
- darivanje
- razgovor
- profesionalne odnose
- slobodno vrijeme
- potrošnju
- način ophođenja prema drugim ljudima

Društveni odnosi konkurencije, razmjene i instrumentalnog korištenja drugih ne ostaju samo u gospodarstvu. Mogu prožeti i privatne odnose.

Čovjek pokušava živjeti dobro, ali njegove su mogućnosti oblikovane društvom koje i intimne odnose pretvara u funkcionalne i tržišne odnose.

### **7.20. Najvažnija djela**

[Dijalektika prosvjetiteljstva](#)

Zajedničko djelo s Horkheimerom o proturječjima racionalnosti, dominacije, kulturne industrije i antisemitizma.

[Minima Moralia](#)

Filozofijske refleksije o svakodnevnom životu, otuđenju i mogućnosti ispravnog života u društvu obilježenom nepravdom.

## Negativna dijalektika

Glavno filozofijsko djelo u kojem Adorno razvija kritiku identitetskog mišljenja i odbija konačno pomirenje proturječja.

## Estetička teorija

Djelo o odnosu umjetnosti, društva, autonomije i kritike.

## Autoritarna ličnost

Empirijska studija autoritarnosti, etnocentrizma, antisemitizma i strukture osobnosti.

### **7.21. Adornov poseban doprinos**

Adornov doprinos može se sažeti ovako:

1. razvio je negativnu dijalektiku
  2. pokazao je granice identitetskog mišljenja
  3. branio je važnost posebnoga i neidentičnoga
  4. analizirao je kulturnu industriju i standardizaciju kulture
  5. povezao je društvenu teoriju i empirijsko istraživanje autoritarnosti
  6. iskustvo Holokausta postavio je u središte društvene teorije i obrazovanja
  7. umjetnosti je pripisao mogućnost otpora dominantnim načinima iskustva
-